

1
E.R.A.T-76.1.11967

ENSV MINISTRITE NÕUKOGU RIIKLIK EHTUSKOMITEE
KULTUURIMÄLESTISTE RIIKLIK PROJEKTEERIMISE INSTITUUT

A-1714

OBJEKTI AADRESS: Harju rajoon, Kõue-Triigi

OBJEKT: Kõue-Triigi mõis

TELLIJA: Ardu sovhoos

TÖÖ № III-86243

Harju raj. Kõue-Triigi mõisa
KOMPLEKSSSED TEADUSUURINGUD

KÕIDE II - Ajalooline õiend

Peearhitekt

Osakonna juhataja

Projekti peainsener

H. Toss

V. Kukkur

J. Treikelder

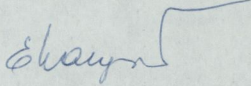
TU koesseis

Köide I - Ülesmõttmised

Köide II - Ajalooline õiend

Köite koostas:

Nimi, eesnimi	Ametikoht, eriala	Allkiri	Märkused
Kangilaski, Epp	peaspetsialist, ajaloolane		

Sisukord

1. Sissejuhatus	5
2. Mõisa areng ja hoonestuse kujunemine	9
3. Mõisahoonete kirjeldav analüüs	20
4. Kokkuvõte	26
5. Kasutatud arhiivimaterjalid ja kirjandus	27
6. Fotode nimestik	28

Fotod 1-18

1. Sissejuhatus

Harju rajoon on mitmete teiste paikkondadega võrreldes suhteliselt rikas mõisaarhitektuuri tippnäidete poolest. Vabariikliku tähtsusega arhitektuurimälestistena on kaitse all üheksa omaaegset mõisaansamblit, nende hulgas ka rajooni kaugosas asuv Kõue-Triigi. 1980. aastal valmis Kultuurimälestiste RPI-i ja Vabariikliku Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspektsiooni ühistööna ehitismälestiste uus kaitse nimekiri, millega võeti kohaliku kaitse alla veel 24 mõisaansamblit. Seoses asustuspildi muutumisega, uute asulate rajamisega, vanade keskuste kõrval jäämisega on maa-arhitektuuri kaitse viimasel ajal muutunud eriti probleemiderohkeks. Aastaid töötas Kõue-Triigi mõisamajas kool, peale selle likvideerimist 1975. aastal on aga kasutamata hoonete seisund järsult halvenenud. Hoonete valdajaks on tänapäeval Ardu sovhoos, mille keskus jääb Paunküla veehoidla lõunakaldal asuvasse Ardu külla Tallinn-Tartu mnt. ääres.¹

Majandi seisukohast jääb Kõue-Triigi mõisaansambel väikese tagamaaga äärealale, mis raskendab tänapäevale sobiva funktsiooni leidmist. Vastavalt Eesti NSV MN määrusele kuuluvad Kõue-Triigi mõisahooned XII viisaastakul remonditava- te arhitektuurimälestiste nimekirja.

---

¹ Asustuslooliselt on Ardu (Harto) vana küla, mille kohta esimesed teated pärinevad 1241. a-st. Küla lähistel asuvas III a. tuh. e.m.a. kalmust leitud luustiku põhjal on M. Gerassimov loonud nn. "Ardu mehe" - europiidsete tunnustega inimese portreekuju.

Ajaloolise administratiivse jaotuse järgi kuulus Kõue-Triigi mõis Harjumaale, Kose kihelkonda. Omaaegne kihelkonnakeskus on tänapäevaks kujunenud mitmete ettevõtetega alevikuks Tallinn-Tartu mnt. lähistel Pirita jõe kaldal. Alevikust lõuna ja kagu poole, Kose-Juuru maantee ümbrusse koonduvad arvukalt endisi mõisaid - Habaja, Harmi, Ojasoo, Triigi. Tallinna lähedus ja soodsamad turustusvõimalused olid kindlasti ka üheks põhjuseks, miks Harjumaal alustati mõisate rajamist varakult ja kiiremas tempos kui teistes maakondades. Keskajal, s.o. perioodil enne Liivi sõda (1558-1583) on Kose kihelkonnast teateid kümne mõisa kohta. Juba 14. sajandi esimesel poolel on märgitud Uuemõisa, 1379. aastal ka Triigit. Teiste mõisate rajamisaeg langeb 15. sajandisse ja 16. sajandi esimesse poole. Uus mõisate rajamise laine puhkes Kose kihelkonnas, nagu ka mujal Eestis, 17. sajandil. Mõisaid loodi ja laiendati talupoegadelt äravõetud maadele ning sageli hävitati selleks terved vanad põliskülad.

Esialgul oli mõis tuntud vaid saksakeelsete nimekujude - Kau, Kowe järgi, mille eesti vaste on Kõue. Triigi nimetus tuli oletatavasti von Stryck'ide nimest, kes olid mõisa omanikeks 18. sajandi esimesel poolel. Eestis võib sageli kohata sarnaseid kohanimesid - ka mõisate hulgas. Nii tunneme Triigi nimelist mõisa veel Virumaal, V.-Maarja kihelkonnas (saksa k. Ottenküll). Ka Saaremaal Karja kihelkonnas (saksa k. Feckerort). Ka nende puhul seostatakse nime-
tust von Stryck'idega. Eraldamaks teistest on Kose kihelkonna oma hakatud kutsuma Kõue-Triigiks. Ka asub läheduses Kõue küla.

Mõisatevõrgu tihedus ning talupoegade varane pärisorjastamine löid eeltingimused feodaliemivastaseks võitluseks,

millega siinsed alad on ajaloo jooksul korduvalt tuntuks saanud. Juba Jüriöö ülestõusu päevil (1343. a.) toimusid Kose ümbruses ägedad talupoegade vastuhakud. Eriti tormiliseks kujunes aga 19. sajand, mille 1805. aastal juhatas sisse Kose-Uuemõisa ülestõus. Triigi talupojad olid otseselt seotud ka naabermõisa - Paunküla rahutustega 1860. aastal.

Teisalt on märkimisväärne asjaolu, et 1832. aastal sai Triigi mõisa omanikuks kuulus maadeavastaja Otto von Kotzebue. Temasuguse tegevusraadiusega mehe otsene side mõisaga jäi vahest küll nõrgaks ja tema teened kirjutati eelkõige Vene impeeriumi meresõidu ajalukku, vaieldamatu on aga see, et O.v.Kotzebue kuulus tollase balti aadli haritud ja edumeelsesesse ringkonda. Eesti kultuuriloo on end jäädvustanud tema isa, tuntud kirjanik August v. Kotzebue, olles üks Tallinna asjaarmastajate teatri rajajaid. Tema rahvatükis "Isalik ootus" kõlas 1789. aastal esimest korda lavalt eesti keel. A.v.Kotzebue noorim tütar Mimi (Wilhelmine), hilisem v. Krusenstern olnud aga oma kunstharrastustega tõeline "pärl" anderikkas lasteperes. Ka antud teema seisukohast on põhjust talle tänulik olla. 1837. aastast pärinevad kaks Mimi v.Krusensterni joonist Triigi härrastemajast, mis meieni on kahjuks jõudnud küll vaid fotodena.

Mõisaarhitektuuri ajalooliste allikate ülejäänud osas on aga pilt Kõue-Triigi puhul sarnane enamuse teiste mõisatega, kus hoonete projektid ja konkreetsed arhitektid ja ehitajad jäävad tundmatuks. Sellise olukorra põhjusi on mitmel pool analüüsitud, siinkohal märgiksime vaid, et omaaegne ehitustesse puutuv dokumentatsioon polnud võrreldav kaasaegsega. Paljud küsimused lahendati ainult visanditega või ka

näpunäidetega ehituse käigus. Samuti olid hoonestusse puutuvad materjalid kindlasti ka kõige väärtuslikumaks osaks endiste mõisaomanike arhiivis ning nende kaudu ka Eestist välja viidud. Arhiivides leiduv materjal on eelkõige mõisa majanduselu käsitlev, arhitektuurile pole tähelepanu pööranud ka meie traditsioonilised mõisaehitisi puudutavad monograafiad. Praeguses, kohati varisemisohhtlikus mõisahoones on praktiliselt hävinud kogu siseviimistlus. Siin võib restau-reerimisprojekti koostamisel küll veel abi loota endistelt Kõue-Triigi kooli õpetajatelt ja õpilastelt - kas siis fotode või mälestuste näol.

2. Mõisa areng ja hoonestuse kujunemine

Eesti maa-ala vallutamisele taanlaste ja sakslaste poolt 13. sajandi alguses järgnes linnuste, kirikute ja mõisate rajamine. Kõrvemaa hõredasti asustatud metsarohked maad läänistati suurelt osalt kloostritele. Mõisad nagu Triigi, kellel oli maid metsa- ja sooderohkel Kõrvemaal, paiknesid ise enamasti välimaal Kõrvemaa piiri lähedal. Nagu öeldud, märgiti Triigi mõisat esmakordselt 1379. aastal, rajati tõenäoliselt aga mõnevõrra varem. Järgnevad sajandid olid rikkad poliitiliste sündmuste poolest, mis kahtlemata mõisemajanduse arengut mõjutasid, mõisaehituste kohta aga pidepunkte ei anna. Umbes 400 aastat (ajavahemik 1250-1650) moodustab tühja ruumi, mille osas ei või allikate puudumisel midagi öelda ehituskultuuri või viiside kohta. Ehitusvormid, mida kohtame mõisaehituses 17. sajandil ei pärine tõenäoliselt mõisate loomisajast.¹

17. sajandi teine pool tõi palju uut mõisate käekäiku. Kogu maal kinnistus rootslaste võim. Rajati arvukalt uusi mõisavaldusi, sõdade ajal tühjaks jäänud või mõisastatud külade asemele loodi karjamõisaid. Triigi mõisast eraldati 1659. aastal kaks uut valdust Nutu (Nuts) ja Kossas. Kogu järgneval perioodil jäid need Triigiga seotuks kui abi- (karja-)mõisad. Tolleaegsed mõisavaldused polnud eriti pü-

---

¹ G. Ränk. Die älteren baltischen Herrenhöfe in Estland. Uppsala, 1971, lk. 17 jj.

sivad ning mõisate vahel toimus pidevalt maadejagamisi. Eriti kehtis see metsa- ja heinamaatükkide kohta.

Nimetatud mõisatekompleksi peremeheks oli 17. sajandil saanud Berendt Saltzen, sest 1663. aastal mainitakse seal B. Saltzeni pärijaid. 1678. aastaks olid viimased oma valdused loovutanud Anthoni Scholmannile.¹ Järgneb jällegi teatud tühimik mõisa kohta käivas andmestikus, mis ajaloo käiku silmas pidades on ka mõistetav. 1682. aastal algas Rootsi kesk võimu korraldusel mõisate reduktsioon, et suurendada riigikassa sisseetulekuid. Enamikel juhtudel jäädi peatuma vaid eeltöödel. Sajandi lõpul puhkes meie maal suur näljahäda. 1695-1697. aastal suri ligikaudsetel andmetel Eestis nälga 70 000 inimest (s.o. 20 % kõigist Eesti ala elanikest). Paari aasta pärast saabus uus raske katsumus - algas Põhjasõda. Ja ehkki otsesed sõjasündmused lõppesid küll 1710. aastal Harku rahuga, jõudis siinsetele aladele katk, mille ohvrite arv ületas kõikide eelmiste sündmuste oma. See on jätnud ka sügava jälje rahva suulisse pärimusse. Nii talletas kollektiivne mälu 20. sajandini teate, et Triigi mõisa Pala külas surid kõik inimesed peale kahe vanamehe ja hiljem toodi sinna uusasukaid Soomest.² Katku tagajärjel kannatasid kahtlemata kõige rohkem külad, seevastu üksiktalud metsade keskel soosaartel jäid sageli haigusest puutumata. Mõisnikkonna olukord uue võimu - Vene tsaaririigi koosseisus saavutas aga

---

¹ AM "D" kogu, f.104, nim.1, s.43.

² KM Suuline traditsioon Kose kihelkonnast (Leida Otsa, 1931.a.).

üha kindlama positsiooni. Eestimaal rüütelkonna eesõiguse kinnitades lubas Peeter I tagastada mõisnikele nende senine maaomand ja tühistada mõisate reduktsioon. Vabastati ka vene sõjavangis viibivad balti-saksa mõisnikud ning kutsuti tagasi Rootsi poole jäänud aadlikke.

Segaste aegade lõppedes oli ka Kõue-Triigi mõis vahetanud omanikke. 1733.aastal nimetatakse valdajana haagikohtunik Strycki, kellelt nagu öeldud, sai mõis oletatavasti Triigi nimetuse. Kogu 18.sajandi jooksul ei leia aga mõis kindlat ja püsivat peremeest. 1750/57.aastal on selleks krahv Peter Alexander Mellin, 1765/74.aastal aga kammerhärria von Reutern.¹ Mõnevõrra püsivamalt kinnistus siin von Brevernide suguvõsa. 18.sajandi IV veerandil ostis Hermann Christoph v. Brevern Triigi koos Nutu ja Kossasega von Reuternilt 54 000 rubla eest.² Kiire omanike vahetus ei soodustanud kahtlemata ei mõisa majanduse ega ka hoonestuse arengut. Varasemaga võrreldes oli 18.sajandi algul vähenenud adramaade arv ja teatud tõus algas alles 1730-ndatest aastatest. Fiskaalsetel eesmärkidel hakati 18.sajandil korraldama adramaa revisjone, Eestimaal toimus neid kaheksa. Kõue-Triigi mõisas loeti vastavalt nendele adramaid 1726.a. - 7; 1733.a. - 6; 1739.a. - 11; 1744.a. - $12\frac{3}{5}$; 1750.a. - $13\frac{3}{5}$; 1754.a. - $13\frac{4}{5}$; 1774.a. - $21\frac{2}{5}$.³ Ajas ja ruumis muutuva suurusega adramaa hindamise aluseks sai revisjonide puhul tööjõuliste meeste (15-60 a.)

---

¹ AM "D" kogu, f.104, nim.1, s.43.

² H.v.Wistinghausen. Quellen zur Geschichte der Rittergüter Estlands im 18. und 19. Jahrhundert (1772-1889). Hannover-Döhren, 1975.

³ AM "D" kogu, f.104, nim.1, s.43.

arv.1 adramaa suuruseks loeti nüüd talu, kus oli 4 tööjõulist meest; $\frac{1}{3}$ adramaa suuruseks aga talu, kus oli 1 tööjõuline mees. Loomulikult olid sajandi alguse rasked aastad mõjutanud ka teisi mõisaid. 18.sajandi neljandal veerandil oli Kõue-Triigi oma näitajatega üsna keskmiste hulgas kihelkonnas. Suuremate hulka kuulusid Ravila, Palvere, Pikavere, Tammiku. Von Brevernite valitsusajaga algas mõisas majanduslik stabiliseerumine ja edasimineku, samuti tähtis ehituslik periood. Maamõõtja S.Dobermanni andmeil olid 18.sajandi lõpul Kõue-Triigi mõisas kivist elumaja, viljaait, viinaköök ja tuuleveski, puust olid häärber (mõisateenijate maja) ja teised majandushooned. Põldude vahele jäävas Nutu abimõisas olid kivist karjalaut ning puust eluhooned; Kossases olid hooned aga kõik veel puust - vana elumaja, saun, ait, hobusetall ja lehmalaut. Kolmandas karjamõisas - Väike-Kõues olid "talupoja elamu" ning puust karjalaut.¹ Sophia v. Breverni pärandusaktiga 1815.a-st hinnati Triigi mõisa (koos karjamõisatega) väärtuseks 50 000 hõberubla. Pärijateks olid poisid Peter ja Christoph. Juba järgmisel aastal aga andis Christoph v. Brevern oma osa vend Peterile 22 500 rubla eest üle, jättes viimase nüüd mõisa ainuomanikuks.²

Mõisa täievoliliseks peremeheks saades alustas Peter v. Brevern intensiivset ehitustegevust. Juba järgneval - 1817. aastal valmis uus härrastemaja,³ s.o. tänini püsinud hoone. 1826.aastaks oli mõisa rajatud uusi kivist majandushooneid

---

¹ AM "D" kogu, f.70, nim.1, s.2.

² Wistinghausen, op.cit.

³ Tallinna Inventariseerimisbüroo andmetel (1930-ndatest a-test).

(tall); Kossase karjamõisa vana puust elumaja asendatud uue kiviehitisega, lisaks ait.¹

Otsustav pööre mõisate arengus algas juba 18. sajandi teisel poolel. Laienes külvipind, hoogustus viinapõletamine ja nuumhäregade kasvatamine. Ehitusloos tähistas see uhkete elumajade ja kapitaalsete majandushoonete rajamist. Majanduse arendamine ja intensiivne ehitustegevus jätkus mõisates ka 19. sajandi esimesel poolel. Talupoegadele tähendas see protsess aga eelkõige koormiste kasvu. Kõigist püüdlustest hoolimata kasvasid aga mõisates kulud siiski kiiremini kui tulud. Mõisate peale tehti krediitkassast võlga, neid panditi, osteti ja müüdi tervelt või osade kaupa. Tomus saagedane omanike vahetus nagu nägime ka 18. sajandi teisel poolel Triigi mõisas. Siin püsivamaid eluplaane pidanud Peter v. Brevern talitas samuti: 1832. aastal müüs ta Kõue-Triigi mõisa koos abimõisatega 175 000 bankorubla (sellest inventari maksumus 10 000 rubla) eest I järgu mereväekapten Otto von Kotzebuele.² Tollal 45 aastase ostja selja taha jäi kuulsusrikas elutee. Väga noorena - 16-aastasena võttis ta osa A.J.von Krusensterni juhitud ümbermaailmasõidust; aastatel 1815-18 juhtis aga ise ümbermaailmasõitu laeval "Rjurik" ja avastas Vaikses ookeanis Tuamotu ja Marschalli saarestikus hulga saari. Sõidust tulles abiellus Otto v.Kotzebue 20-aastase Ravila mõisapreili Amalie Zweigiga. Peale viieaastast suhteliselt paikset perioodi asus O.v.Kotzebue uuesti laevale, et minna 1823. aastal järjekordsele maailmareisile - see-

---

¹ RAKA, f.2486, nim.1, s.1153.

² Wistinghausen, op.cit.

kord laevaga "Predprijatije". Kolm aastat kestnud meresõidul avastas ta veel mitu saart Polüneesias. 1832.aastal sidus ta oma ja perekonna elu Triigi mõisaga. O.v.Kotzebue suri 1846. aastal ja maeti Kose kirikuaeda, tema naine Amalie elas Triigi mõisas kuni 1873.aastani. Rohkem kui teistlaadsetest tööd-dest-tegemistest hõivatud isa oli mõisaga seotud pärija - poeg Otto, kellele küll tolleaegse tava kohaselt lisati ris- tinimesid veel mitu - Rurik ja Nikolai. Otto Rurik Nikolai sündis 1823.aastal Palvere mõisas ning isa eeskujul tekkis noormehena mereväes, kus jõudis kapten-leitnandi aukraadini. 31 aastaselt abiellus ta Varssavist pärit 20-aastase Marie Wilhelmine Howeniga ning nende lapsed sündisid juba kõik Triigi mõisas. Ehkki testament Triigi mõisa osas (90 000 hõ- berubla väärintus) jõustus alles 1861.aastal, võis O.v.Kot- zebue end pärisperemehena tunda juba peale isa surma.

19.sajandi keskel oli Kõue-Triigi mõisa all 4 küla (Kõue, Rava, Pala ja Värila) 32 majapidamisega ja 9 hajatalu. Külas elas 255 meest ja 267 naist.¹ Mõisas oli kokku 45 inimest - 21 meest ja 24 naist. Suureks sissetulekuallikaks oli nagu Besti mõisates üldiselt tavaks, viinapõletamine. Äärmise põh- jalikkusega on Kõue-Triigis peetud viinaköögi arveraamatuid. Viin turustati Tallinnas ja mõisakõrtsis. Üldtavaks oli saa- nud, et viina valmistamisest järelejäänud praagaga nuumati härgi, mis realiseeriti Peterburi turul. Kõrvemaal oli põl- luks sobivaid maid vähe, rohumaid aga külluses ning seetõttu pandi rõhk lihaloomadete kasvatamisele, seda nii üksikutel soo-

---

¹ TLA, f.775, nim.1, s.14.

saartel kui mõisas.

Sajandi keskpaiga ehitustegevusest mõisas annab aimu telliselöövide töö, mida juhtis Ivan Bogdanov.¹ 1850.a. sügis-talvel põletati seal hulk katusekive - peahoonele -200 tükki, tallile - 480, häärberile - 100, aidale 50, uuele aidale 475+100, karjalaudale 80, härjatallile 78, viinaköögile 5. Katusekivide hulga järgi võis küll arvata, et tehti suuremaid töid talli ja aida juures. Lisaks valmistati seal ka ahjukive - häärberi ahjude tarvis 75, mingile - "uuele ahjule" 50 jne. 1851.aasta kevadel oli järg jõudnud tislertööde kätte. Eriti märkimisväärne on teade, et märtsis tehti 16 2,5 tollist lauda - u u e hoone uste tarvis ja 6 tk. j u u r d e e h i t u s e topeltakendeks.² Nendest märkmetest võib teha järeldusi siis nii uusehituste aga ka põhjalike remontide kohta. Mõisahoonete analüüsi juures tuleme selle küsimuse juurde veel kord tagasi.

Samaaegselt toimus ümbruskonnas üks rahutuste laine teise järel. Pärast 1858.aasta talurahvaliikumise mahasurumist jätkusid vastuhakud ka järgnevatel aastatel; keelduti teorendilepinguid sõlmimast, jäeti tasumata kõrgendatud rendiraha jne. Paiguti tuli ette ka suuremaid vastuhakke, nagu seda oli Paunküla mõisa teosulaste väljaastumine 1860.aasta sügisel. Kaudselt mõjutasid need kõik ka Triigi mõisa elu. Suulise pärimuse kohaselt olnud Triigi mõisahärra palju kordust ära ning sajandi lõpupoole juhtinud elu mõisas valitseja Johanson, "kes pidanud end ülal nagu parishärra, olnud

¹ Tellisepõletajad olid seotud mõisate ehitustegevusega ja kohapeal töötasid nad harilikult vaid lühemat aega. Kui mõnel mõisal tekkis vajadus telliste, katusekivide jm. järele, siis palgati ka vastavad meistrimed ametisse. Nimetatud alal töötasid enamuses venelased.

² TLA, f.775, nim.1, s.13.

väga kuri mees" - rahvas nimetas teda "mõirgajaks".¹

Uute, kapitalistlike suhete sissetung mõisamajandusse nõudis ka otsustavaid tegevussamme. Talude tükeldatuse likvideerimine kruntiajamise teel ja nende müüma hakkamine tähendas sügavat pööret küla senises maakorralduses. Mõisate piires toimus see protsess eri aegadel. Triigi mõisa talud viidi raharendile üle 1870.a-tel. Raharendi kõrval püsis abitegu - viinavoor, heinateo- ja sõnnikuveopäevad jne. Talusid hakati müüma päriseks 1890.a-tel,² Ojasoo mõisas oli müük toimunud aga juba 10-15 aastat varem, Ravilas seevastu 15 aastat hiljem kui Triigi mõisas. Talude põllud jäid saartena soode ja rabade sisse. Pinnas oli liivakas ja põhjavesi ligidal. Viljakasvatuseks polnud selline pind sobiv ning seetõttu orienteeruti rohkem kartuli kasvatusele. Kuna heina- ja karjamaade juures ei võetud ette parandustöid, jäi ka hein sageli halvakvaliteediliseks ning see omakorda halvas looma- eriti hobusekasvatust, mida mõisa eeskujul sajan- di lõpupoole ka taludes püüti arendada. Aianduse ja mesindusega tegelesid vaid üksikud peremehed.

Talude hooned olid enamuses vanad, elumajadeks reehooned, kus paljudel puudusid veel korstnad. Nii ei toonud ka talude müümine otsustavat pööret maarahva ellu. Sajandi lõpukümnendel maad haaranud venestuspoliitika avaldus siin eelkõige välistes näitajates. Nii nimetati Triigi, Ravila ja Uuemõisa vallad suurvürstide järgi Aleksandri, Nikolai ja Vladimiri valdadeks. Positiivseks võib pidada hariduselu

---

¹ KM. Suulise traditsioon Kose kihelkonnast.

² Triigi valla talude müümisest kirjutab 1893.a. "Postimees".

edendamist - Triigi vallas avati ministeeriumikool, mille õpetaja Uibokand olnud "väga tubli mees".¹

Teiste revolutsiooniilmingute kõrval süvenes 1905. aasta kevadel ja suvel mõisavastane liikumine maal. Osalt esines see palvekirjade ja nõudmiste esitamise vormis, aga sageli ka mõisnike vara - heinaküünide ja -kuhjade, viljarõukude jmt. süütamise näol. Sündmused kulmineerusid aasta lõpul. 15.-16. detsembril põletati Ravila ja Paunküla mõisamajad. Paunkülas purustati ka viinavabrik ning sealt liiguti hobustega Triigi mõisa peale. Triigi mõisat ei põletatud, kuid mööbel lõhuti.² Triigist sõideti edasi Kuimetsa poole. Reeglina olid mõisasaksad juba varem mõisatest lahkunud, O.v.Kotzebue, kes tollal oli 82 aastane, riskis kohale jääda, ümbruskonna mõisatest oli kohal veel ka Alavere mõisa parun Ungern-Sternberg. Küllap O.v.Kotzebuel polnud põhjust oma mõisarahvast karta ja et tegu oli tõesti kaugemalt tulnud ülestõusnutega näitab teade, et karistusekspeditsiooni ajal ei lubanud Triigi mõisnik "oma" inimesi peksta. Samalaadselt käitus ka Paunküla mõisnik J.v.Hagemeister.³ Üks Kotzebue nime kandjatest - Victor v.Kotzebue oli aga otseselt seotud karistussalkade tegevusega, olles kindral Bezobrazovi tõlk. Ometi on ka V.v.Kotzebue kohta teateid, et ta kohati püüdis karistusosaluste olukorda kergendada ja neid surmanuhtlusest päästa.⁴

---

¹ KM. Suuline traditsioon Kose kihelkonnast.

² op.cit.

³ op.cit.

⁴ Karistussalga päeviku materjalidest.

Vahest olid need siiski 1905. aasta sündmused, mis ajendasid 83 aastast Otto v. Kotzebued Triigi mõisast lahkuma. 1906. aastal müüs ta mõisa koos Nutu, Kossase ja Aruveski abimõisatega Paunküla omanikule Julius von Hagemeistrile 127 000 rubla eest.¹ O. v. Kotzebue asus Tallinna ja suri seal aasta pärast. Nii sai vanast Kõue-Triigi pärusmõisast veel lühikeseks ajaks Paunküla kõrvalmõis, mille tähtsus ja tähendus seisnes eelkõige majanduspotentsiaalis. 20. sajandi alguseks oli põhirõhk asetatud hobuse- ja veisekasvatusele. 1915. aastal oli Triigi tallides ja lautades 3 sõidu- ja ratsahobust, 1 tõutakk, 19 tööhobust, 13 varssa, 5 pulli, 42 lüpsilehma, 26 mullikat, 50 vasikat.² Enam-vähem samad arvud püsisid ka 1920. aastal, mil mõisad kodanliku Eesti maa-reformiga võõrandati ja renditi Magnus v. Hagemeistrile.³ Rentniku kohustuseks oli hoolitseda kogu mõisa inventari eest - hoida seda ja remontida. Kõue-Triigi mõisa oli seda varandust sajandite jooksul kogunenud piisavalt. Majapidamises tarvisminev inventar võeti kõik arvele - adrad ja äkked, rangid, sedelgad, vankrid, reed, laternad, piimakarrad, lehmaketid jne., jne. Vajaliku sisseseadega olid varustatud ka mõisa sepi- kui puutöököda. Hoonetele anti väärtushinnang - "omanikuhoonetel" oli see 18750 rubla, majandushoonetel 43225 rubla ja mitmel eesmärgil renditud hoonetel 16719 rubla.⁴

---

¹ Wistinghausen, op. cit.

² TLA, f. 775, nim. 1, s. 14.

³ ORKA, f. 58, nim. 4, s. 374.

⁴ TLA, f. 775, nim. 1, s. 14.

Kodanliku perioodi seltsielu aktiviseerumisest Triigi vallas annab tunnistust omaaegne ajakirjandus. 1932.aastal planeeriti sinna kolm rahvamaja - Kõue, Aksi ja Ardu külla. 1932.aastal valmis uus kivist koolimaja Ardu asunduses, 1933.aastal aga planeeris Naiskodukaitse lasteala ehitamist 22 lapsele.

Huvitav on ka asjaolu, et peale Suurt Isamaasõda olid Kõue-Triigi mõisa hooned veel eravalduses ning seal töötama asunud kool oli rentnikuks. Nüüd, nagu sissejuhatuses märgitud, on aga hooned seisnud üle kümne aasta kasutamata ning jaganud kõikide samasuguses olukorras olevate hoonete saastust.

3. Mõisahoonete kirjeldav analüüs

Kõue-Triigi mõisahoonete puhul on tegemist mitmeti omalaadse planeeringu ning ehituslike võtetega. Ebatraditsionaalsus lähtub eelkõige ansambli dominandist - peahoonest.

Peahoone arhitektuuris võib tunda mitme ehitusstiili pärimust. Loodefassaad mäerinnakul on massiivne, üldmuljelt barokne, kirde- ja kagufassaadi ilmestavad kõrgklassitsismi repertuaarist lähtuvad sammastportikused. Hoone liigendatus, kõrged lõikuvad katusekelvad, ebataoline plaanilahendus ei mahu harjumuspärastesse stiilikategooriatesse.

Nagu eelnevalt nägime, on Kõue-Triigi puhul tegemist väga vana pärusmõisaga, kus teatud reservatsiooniga võib hoonestuse olemasolu arvestada juba keskajast alates. Ehkki sageli asuvad mõisahooned sajandite jooksul enam-vähem samas paigas, pole Kõue-Triigi puhul seda praegustel andmetel võimalik väita. Tõenäoliselt oli see aga nii 17. sajandist alates. Tänapäevani säilinud mõisamaja ehitusdaatumiks on antud 1817. aasta ning tollases ehituslikus ilmes on kujutatud hoonet 20 aastat hilisematel Mimi v. Krusensterni joonistel (vt. fotod 2 ja 3). Piltidel kujutatud moodustab mõisahoone põhikorpuse, kuid ka siin võib klassitsismi kõrgperioodi (s.o. 1817. aastase) kuuluvaks lugeda eelkõige kahte sammastportikust. Tavaliselt kavandati sarnaselt peasissepääs esifassaadil. Hoone üldgabariidid, eriti aga äärmiselt kõrge poolkelpkatuse kuuluvad varasemasse, barokkstiili mängukavasse. Jääb võimalus, et 1817. aastal ei ehitatud

siiski täiesti uut hoonet, vaid tegemist oli suurema ümber-ehitusega. Oli ju 18. sajandi lõpul kindlasti, tõenäoliselt aga juba tunduvalt varem Kõue-Triigis olemas kivist peahoone.

Varasema hoone ärakasutamisele uue ehitamisel viitab praegu ka loodefassaadi edelaküljele liituv hooneosa, mis visuaalse vaatluse põhjal tundub põhikorpusest veelgi varasemana. M.v.Krusensterni joonisel seda küll ei näe, aga tegemist võib olla vaatepunkti valimise või lihtsalt kunstilise taotlusega. Ehkki tinglikult, on nimetatud hooneosa kujutatud 1819/20. a. plaanil. Nimetatud hoone tiib liitub põhiosa müürile murtud nurga all - täpsema vastuse võib siin saada väliuurimise andmetest. Varasematele ehitusosadele viitab ka keskosa ruumide alla jääv silindervõlvidega kelder. Suhteliselt varaseks võib lugeda ka puidust, rosettidega kaunistatud räästaliiste loodefassaadil. Mõisahoone kagufassaadile liituv juurdeehitus on selgelt hilisem. Selle, pultkatusega ehituse paigutamiseks 19. sajandi keskpaika annavad toetuspunkte eelpool märgitud katusekivide põletamine ja aknaraamide valmistamine "juurdeehitusele" sel ajal mõisas. Tagasihoidlik, hoone põhikehandist lähtuv arhitektuur ja ratsionaalne plaanilahendus lubavad arvata, et nimetatud rajati praktilisest ruumivajadusest lähtudes.

Kui võtta Triigi mõisahoone põhiosa rajamise daatumiks 1817. aasta, siis lähtub siit ka teine ebatraditsionaalsus ja nimelt plaanilahenduses. Üldtunnustatud oli mõisamaja keskteljel paiknev ruumidesüsteem - vestibüül ning selle taga alafassaadile avanevate akendega saal. Juba 18. sajandi viimastel aastakümnetel, n.ö. varaklassitsismi perioodil põimuvad eelnevad barokkstiili tunnused uute klassitsistlike töökspidamistega. Klassitsistliku ehitusstiili määrasid sel-

ge ning ratsionaalne ruumide planeering, lineaarne fassaadikäsitlus, sümmeetriataotlus. Oluline polnud mitte ainult üksikhoone, vaid kogu hoonetekompleks. Eluhoone ja majandushoonete asetus, neid ümbritsev pargikujundus moodustasid ühtse ansambli. Traditsiooniliste ehitustena klassitsistlikes ansambleis esinevad tall-tõllakuur ja ait ansambli pidulikumas osas. Sageli asetuvad need - esindusliku fassaadikäsitlusega hooned peahoone esiväljaku servades, moodustades aahoovi. Vältimaks otsest kokkupuudet karjamajandusega, viidi laudad, tööhobuste tallid jmt. ansambli esinduslikumast osast mõnevõrra eemale. Praeguses Triigi mõisa ansambli situatsioonis nimetatud kujundus küll esineb. Peahoone kagu - kõige pidulikumalt kujundatud fassaadi ees on ringteega piiratud muruväljak, mille äärtes kaaristutega sõiduhobuste tall-tõllakuur ja ait; viimane küll oluliselt ümber ehitatud. Ainult et peahoone plaanilahendusest lähtudes ei asetse ahoov mitte hoone esi- vaid pargifassaadil.

Peasissepääs hoonesse on kavandatud kirdepoolsest ot-safassaadilt - suhteliselt tagasihoidliku sammastikusena.

Loodepoolse fassaadi kujundamiseks esiküljena oli ta-kistuseks ka maapinna reljeef.

Arhitektuuristiilide piirdaatumid, stiilitunnused on kahtlemata antud ikka ainult kõige üldisemast tendentsist lähtudes. Erandeid leidub ka mõisaarhitektuuris. 18. sajandi teisest poolest alates hakkas mõisahoonete rajamisel järjest rohkem tähtsust etendama arhitekti isik. Sageli osalesid oma soovide ja plaanidega ka mõisaomanikud. Nii mainitakse Viljandimaa Heimtali mõisa 19. sajandi keskel ehitatud peahoone kavandite autorina mõisaomanik P.v. Sieversit. Erakirjavahe-tuse andmetel on 1804. a. ehitatud Järlepa mõisahoone kavanda-

nud ka meie käsitluses märkimist leidnud draamakirjanik A.v.Kotzebue.¹ Kõue-Triigi hoonestuse kujundamisel näib siiski rohkem tegemist olevat objektiivsete põhjuste (varasem ehitis, plaanide muutmine või pooleli jäämine) kui sihikindla taotlusega. 1817.aastal - Peter v. Breverni ajal võis peahoone lahendus, sellest johtuvalt ka pargi ja kõrvalhoonete planeering olla kantud hilisemast erinevast nägemisest.

Nii või teisiti, Kõue-Triigi mõisahooned mõjub oma tavapärasest erineva lahendusega üllatavalt spontaanse ja huvitavana. Kahekordne osaliselt väljaehitamata ülakorrusega, mitmeosalise, eri kõrguses algselt kivist katustega on hooned fassaadide pidulikkust rõhutavad sammastportikused. Kagu-fassaadil on see kujundatud esinduslikumalt. Nelja saledat, ülalt ahenevat sammast (toskaana stiilis) päädib lame kolmenurkfrontoon. Peasissepääs on kujundatud suure veneetsia aknana, mille alumine osa on liigendatud poolsammastega. Peasissepääsu ees kirdefassaadil on eelmisega analoogsed sambad rühmitatud kahekaupa ning kaetud lameda katusega. Sammaste vahelt viib laternamotiivi eksponeeriva valgmikuga hilisklassitsistlik uks eeskotta. Hoone horisontaalliigendust rõhutavad raskepärane katusekarniis ja korruste vaheline simss. Eri aegadel rajatud hooneosade fassaadide ühtlustavad aknad - alumisel korrusel kõrged, 8-osalise raamijaotusega, teisel korrusel ruudukujulised.

Praegustel andmetel pole võimalik arvata kui palju kannatas 1905.aasta sündmustes peahoone siseviimistlus, mõnin-

---

¹ Eesti NSV mõisaarhitektuuri inventariseerimine. Koondaruanne (J.Maiste, A.Hein). Tallinn 1980 (KRPI arhiiv).

gaid remonte tehti ka kooli päevil. Kindlasti on aga laastavalt mõjunud viimased kümmekond aastat, mil hoone seisis praktiliselt tühjana. Fragmentidena on säilinud saali laefriisi stukkornamendid, hoone vanemas osas leidub mõningaid barokseid aknanurgikuid, esindusruumides on alles klassistlikud tahveluksed ja ahjud.

Arvestades Triigi mõisaansambli ehitusliku dominandi - peahoone plaanilahendust oli 19. sajandi esimesel poolel pargi põhiosa kavandatud tõenäoliselt kagufassaadile. Sellele võib leida kinnitust ka 1837. aasta jooniselt, kus on kujutatud mitmeid pargiarhitektuurile iseloomulikke elemente nagu dekoratiivsed puit- ja maakivialad. Peahoone ümber kasvasid üksikud suuremad puud, jättes aga veated hoonele avatuks. Kaevu kohal asuv paviljon ja kellatorn on tänaseks hävinud, muutunud on ka jääkeldri katusekuju. Majandushooned jäid esindusterritooriumist suhteliselt kaugale. Ehkki kandes endas elemente regulaarplaneeringulisest kompositsioonist, ei moodustunud selgepiirilist ansamblituumikut. Mõisasüdamikku kirdest ja edelast piiravatel aitadel, tallidel, kastellikujulisel laudakompleksil on ansamblikujunduslikult täita eelkõige visuaalse fooni funktsioon.

Ansamblisituatsioon muutus 19. sajandi keskpaiku. Endine pargifassaad kavandati nüüd esifassaadina. Sellesse perioodi langeb ka tüüpilist aahoovi moodustavate kivist, kaaristutega abihoonete rajamine. Nii anti ansablile lõplikult sümmeetriline kujundus, kus kagust mõisahoone keskteljele suunatud tee lõppes traditsionaalse ringteega piiratud muruväljakuga. Tõenäoliselt pärineb sellest ehitusperioodist ka ühekordne poolkelpkatusega, kivist, lihtsa, sümmeetrilise plaanilahen-

dusega häärber. (Eelpool märkisime, et 1826.aastal oli häärber veel puust.) Läbi aegade on kiviehitised olnud utilitaarsed hooned nagu viinavabrik ja tuuleveski. Mitmed omaaegsed ehitused nagu sepikoda, rehi, laudahoone on praeguseks varemetes. Peahoone loodeküljel, mäerinnaku all on umbekasvanud tiik - üks omaaegsest tiikide süsteemist.

Peale aimatavate tiikide on praegu loetavad ka mitmed teised pargikujunduselemendid - juba eelpool mainitud traditsionaalne ringteega piiratud muruväljak, kirdefassaadile suunduv puudega ääristatud tee. Mõisa rohtaed, mida ümbritseb paekivist müür, asub peahoonest edelas. Suures osas metsistunud park kuulub ka looduskaitse alla. Rohtaias asub majandi mesila.

4. Kokkuvõte

Eeltoodust lähtudes võib öelda, et Kõue-Triigi mõis on läbinud pika ning sündmusterohke arenguloo. Iseseisva mõisena eksisteeris Triigi juba 14. sajandist alates. Ehkki meid huvitava hoonestuse rajamise põhietaapid langevad 19. sajandisse, on siin hoomatav tunduvalt varasem arhitektuuripärimus. Ansambli dominandi - peahoone põhidaatumiks võib ainult tinglikult lugeda 1817. aastat. Selleks ajaks oli klassitsistlik arhitektuuristiil saavutanud oma täiuslikkuse. Vastates ajastu moele ja maitsele kuuluvad sinna perioodi kindlasti kaks hoone sammastportikust. Hoone üldmahtudes, katusekujus on aga säilinud tunduvalt varasemaid, barokile iseloomulikke jooni. Klassitsistlike ja baroksete stiilitunnuste põimumine on iseloomulik paljudele varaklassitsistlikele mõisahoonetele, kõrghklassitsismi ja baroki tunnuste üheaegne esinemine nagu Triigi mõisamaja juures on aga hoopis harvaesinev nähtus. Ometi annab see hoonele omaladse intiimse võlu. Mitme ehitusjärgu ühendamine on muutnud ebatraditsionaalseks ka plaanilahenduse. Esimesel muljel tava-pärane ansambliplaneering - nn. suhoov pidulikuma fassaadi ees kätkeb aga palju problemaatilist.

Kahjuks on praegu selle arhitektuuriselt huvipakkuva ning hinnatava ansambli seisund rohkem kui murettekitav. Ainult väga kiire ning otsustava tegevusega on võimalik päästa kui mitte enam kõike, siis vähemalt suurt osa sellest väärtuslikust arhitektuuripärandist.

5. Kasutatud arhiivimaterjalid ja kirjandus

Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (RAKA). F.1414, 2469,
2486.

Eesti NSV Riiklik Ajaloomuseum (Dokumentaalkogu) (AM).
F.70, 104.

Tallinna Linna Riiklik Arhiiv (TLA). F.775.

Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Üleseh-
tuse Riiklik Keskarhiiv (ORKA). F.58.

Eesti NSV TA Fr.R.Kreutzwaldi nim.Kirjandusmuseum (KM).
Sauline traditsioon Kose kihelkonnast.

Kasutatud on ka Eesti NSV Riikliku Etnograafiamuseumi ja
Eesti NSV Riikliku Ajaloomuseumi fotokogu.

Eesti ala mõisate nimestik. Tallinn 1981.

A.W.Hubel. Topographische Nachrichten von Lief- und Est-
land. Bd.III. Riga 1782.

P.Johansen. Die Estlandliste des Liber Census Daniae.
Kopenhagen-Reval 1933.

G.Ränk. Die älteren Baltischen Herrenhöfe in Estland.
Uppsala 1971.

H.Tamm. Põhja-Eesti pargid. Tallinn 1972.

H.v.Wistinghausen. Quellen zur Geschichte der Rittergüter
Estlands im 18. und 19.Jahrhundert (1772-1889).
Hannover-Döhren 1975.

Kasutatud on ka mitmeid teatmeteoseid (aadresskalendrid,
genealoogilisi käsiraamatuid jmt.), millede andmed on antud
üldistavalt, samuti teateid omaegsest ajakirjandusest
("Päevaleht", "Postimees").

6. Fotode nimestik

1. Triigi mõisasüdamiku plaan 1819/20. RAKA, f.2469, n.9, s.20A.
2. Mõisahoone kagufassaad 1837.a. (repro fotos EM fotokogus).
3. Vaade mõisahoone vanemale osale 1837.a. (repro fotost EM fotokogus).
4. Triigi mõisa härrastemaja (foto 1920-30-ndatest a-test. Repro AM fotokogust).
5. Vaade peahoonele edelast.
6. Vaade peahoonele kirdest.
7. Vaade peahoone vanemale osale.
8. Fragment peahoone katusekarniisist.
9. Kirdefassaadi sammastportikus. Fragment.
10. Vaade peahoone vanema osa kelbale.
11. Sama. Fragment.
12. Peauks kirdefassaadil.
13. Sama, valgnikuosa.
14. Klassitsistlik siseuks.
15. Vaade häärberi esifassaadile.
16. Vaade majandushoonetele: esifaaenil jääkelder, taamal ait ja häärber.
17. Aidahoone.
18. Tall-tõllakuuri esikülg.

Fotode 5-18 autor on H.Samel, 1987.aasta aprill.

2187

